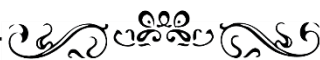


כֵּן לֵב הָאָדָם לְאָדָם...

(משלי כז יט)

מרכזיותה של האהבה להנעת תהליכים רוחניים
בקרב בני הנוער בדורנו

ישיבת שומריה לצעירים



החוברת מוקדשת לעילוי נשמת
ר' פנחס בן ר' צבי שפילמן זצ"ל
איש תורה, ירא אלוקים, רודף שלום וחסד
שעסק בצורכי ציבור באמונה כל ימי חייו,
זכה והקים דורות ישרים
וחינוך ילדי ישראל
היה יקר וקרוב לליבו עד מאד.

יתן ה' כח לאשתו
מרת **מרים שפילמן** תחי'
להמשיך להרבות במעשיה הטובים,
מתוך בריאות איתנה
ותזכה לנחת מכל צאצאיה
לאורך ימים ושנים.



תוכן עניינים

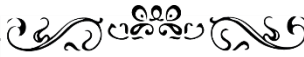
פתיחה – עשור לישיבת שומריה..... עמ' 5

חינוך באמונה ובאהבה הרב יהונתן רום

מלאכת החינוך. מגמת החינוך הישראלי ממקורה של תורה. אמון. אהבה. סבלנות. מתיקות התורה..... עמ' 8

'כמים הפנים לפנים - כן לב האדם לאדם' הרב ראובן נתנאל

היכן נמצא המפתח ללב הנער? איזו היא עבודה שבלב? 'הלבבות ישכילו בנעלם'. נבואה המגשימה את עצמה. ללמוד להתכופף. שיטת 'הגזר ו...הגזר' - האמנם? המנוע העיקרי להשפעה חינוכית - מנוע האהבה. אהבה שאינה תלויה בציצית. 'אוהב אמיתי באמת'. לא עוד פורענות 'התינוק הבורח מבית הספר' – כי אם לבבות המוכשרים לטעום טעם מתיקות התורה..... עמ' 12



כנסת ישראל התנערה לתחיה ביחס לרצון של הדור הצעיר. הכוחות נתעוררו בתעורה נפלאה ומתמהת. אין בשום אופן אפשרות להכניעם בדרך כבישה, כי אם לרוממם ולשגבם ולהראות לפניהם את הדרך של האורה הרוממה והאדירה.



דורנו הוא דור נפלא, דור שכולו תמהון. קשה מאד למצוא לו דוגמא בכל דברי ימינו. הוא מורכב מהפכים שונים... אנחנו חייבים לעמוד על אופיו למען נוכל לצאת לעזרתו.



דור בעל רוח גדול חפץ ומוכרח לחפוץ, בכל מקום שהוא פונה, לשמוע דברים גדולים.



לא יוכל גם אם ירצה להיות כפוף ושחוח... הוא לא יוכל לשוב מיראה, אבל מאד מוכשר הוא לשוב מאהבה שיראת הרוממות תתחבר עמה.

(הראי"ה זצ"ל - מאמר הדור)



עשור לישיבת שומריה

הרב נריה זצ"ל היה מרבה לספר סיפור :

מעשה ברבי ישראל מסלנט זצ"ל שלעת זקנותו נתבקש להעביר שיחה מוסרית בעיירה רחוקה ממקום מגוריו. באותם ימים, נסיעה למרחקים הייתה כרוכה במאמץ רב. רבי ישראל נתן את הסכמתו. בני ביתו ניסו להניא אותו מלעשות דרך כה ארוכה, אך רבי ישראל עמד על דעתו, וכך אמר להם :

"אולי יהיו שם מאה אנשים? האם לא מן הראוי להתאמץ כדי לתת שיחה מוסרית למאה איש שחפצים בכך? ואולי יהיו שם חמישים? אני שואל אתכם, חמישים יהודים רוצים לשמוע שיחה, לא אלך להשמיע להם? ואולי יהיו שם עשרה? מה אתם אומרים, עשרה יהודים רוצים להתקדם בעבודת ה', לא אלך להשמיע להם דברי חיזוק?

שתק רבי ישראל קמעא והוסיף : ואולי יהיה שם אחד? האם לא אמרו חז"ל שכל יהודי הוא עולם מלא? אם כן אסע לשם אפילו בשביל יהודי אחד, ובלחש כמדבר אל עצמו, ספק שומעים ספק אינם שומעים אמר : **ואפילו אם האחד הזה - יהיה אני**".

כיצד הסביר הרב נריה את המשפט : "אפילו אם האחד הזה - יהיה אני"? רבי ישראל מסלנט אמר : אני מוכן לנסוע עד שם כדי שאני אתעלה. שווה לי לנסוע שלושה ימים ברכבת או בעגלה לתת שיחה, כדי להתחזק בעצמי ולהתעלות עוד קצת באמונה ובעבודת ה'.

בשנת העשור לישיבה, אנחנו רוצים לספר את הסיפור שלנו, אולי יהיה מי שיועילו לו הדברים והוא יתחזק מהם. ואפילו אם רק אנחנו נתחזק ונקבל כח להמשיך בדרך, שווה לנו לספר את הסיפור.

אנחנו רוצים לספר את מה שראינו בבית מדרשו של הרב נריה פעמים רבות, עשרות ומאות פעמים: "האהבה מנצחת!" ראינו במו עינינו כיצד אהבתו של הרב נריה, עליה השתית את כל שיטתו החינוכית, העמידה דורות רבים של תלמידים אוהבי ה' ומקדשי שם שמים. אהבתו לתלמידיו והאמון בהם, גידלו אותם והצמיחו אותם. החזון שהיה נראה בתחילה בלתי אפשרי הפך למציאות חיה בתוכנו. אמר מי שאמר שאיננו יודעים איך הייתה נראית מדינת ישראל היום בלי מפעלו של הרב נריה, ואנו נוסף בשולי הדברים שעם-ישראל זכה בדורנו לקומה מופלאה של תורה, ישיבות תיכוניות וישיבות גבוהות לעשרות, בזכות האהבה האין-סופית שלו לתלמידיו. כולנו תלמידיו ותלמידי תלמידיו.

בשנים הארוכות בהן היתה קהילת עצמונה בגוש קטיף, חוינו יחד עם שאר הישובים כיצד נבנית התיישבות נקיה על אדני התורה והאמונה, האהבה והסבלנות. יחד בנינו בענווה, בפשטות, מתוך חיבור לאומה כולה חיים שיש בהם יראת שמים ויראת חטא, של אהבת תורה ואהבת איש לרעהו. נפרדנו מבית הכנסת בעצמונה כששפתינו ממללות את דבריו של מרן הרב קוק זצ"ל: "הננו עומדים באמצע נאומנו ולהפסיק לא נרצה ולא נוכל". (אורות עמ' קלו) את הנאום הזה אנחנו ממשיכים כאן בישיבה: תורה מאירת פנים, תורה של אהבה, תורה מתוקה, תורה שחודרת לנשמה ומציתה רגשי קודש שלעיתים כבו והופכת אותם לשלהבת בוערת בשלל צבעים מאירים ומשמחים. אנחנו רוצים להישיר מבטנו כלפי הורים ומחנכים ולומר להם: **זה אפשרי! זה קורה!**

המאמר שלפנינו מעמיד את האהבה כמנוע העיקרי להנעת תהליכים רוחניים בקרב בני הנוער בדורנו, ודווקא אהבה שאינה תלויה בדבר. שורשיה של האהבה נמצאים באמון בדור ובנפשות שבו ותוצאתה סבלנות אין-קץ. בְּמִקוֹם שְׂרֵבִים שׁוֹאֲלִים: 'מה יהיה עם לימוד הגמרא?' בְּמִקוֹם שְׁחֲדָשִׁים לְבַקְרִים מִשְׁנִים אֵת דֶּרֶךְ הַלִּימוּד הַמְּקוּבֵּל מִזֶּה דוֹרוֹת בְּמִטְרָה לְהַגִּישׁ אֵת הַגְּמָרָא וְלְהַפְכָה לְיוֹתֵר יִדְיוֹתִית וְרִלוּוֹנְטִית, בְּמִקוֹם שֶׁמֶשֶׁךְ שְׁנַיִם הַתְּרַגְּלָה נֶפֶשׁ הַיֶּלֶד לְעִמּוּל בְּגִמְרָא בְּשִׁבִיל מִבְּחֵן וְצִיּוֹן וְלֹא הַתְּרַגְּלָה לְשִׁמוּח בְּלִימוּד הַגְּמָרָא עֲצֵמָה, אֲנַחְנוֹ אֹמְרִים בְּקוֹל צִלּוֹל וּבְרֹר: הַצְּעִידָה בְּדֶרֶךְ שֶׁאֲנִי הוֹלְכִים בָּהּ מְכַשֵּׁרָה אֵת הַלְּבָבוֹת

לטעום טעם מתיקות התורה, אותה גמרא, אותם דפים, אותן סוגיות, אותו שקלא וטריא, אביי ורבא, רש"י ותוספות.

השפה בה אנו מדברים עם הבחורים בישיבה מביאה לכך שהתורה אותה למד הנער בצעירותו, מתוך מניעים חיצוניים של מערכת חינוך נוקשה ובלתי מתפשרת של ציונים ותעודות, הופכת התורה בתהליך ארוך והדרגתי להיות תורתו-שלו, תורה שהוא לומד אותה בשמחה מתוך רצון עצמי, תורה שבע"ה תישאר חקוקה בלבו לכל ימי חייו! "לשעבר תורה נתתי בכם, לעתיד חיים אני נותן לכם".

לפני עשר שנים יצאנו לדרך ארוכה מלאי אמונה, נישאים על כנפי רוחו וחזונו של הרב נריה זצ"ל. אשרינו שזכינו. יהי רצון שנמלא את שליחותנו, אותה ייעד לנו ריבונו של עולם - קורא הדורות מראש, בנאמנות. את הסיפור הזה באנו לספר לכל מי שלבו פתוח לשמוע: **זה אפשרי! זה קורה!**

ראובן נתנאל

הן עם כלביא יקום וכארי יתנשא,
הנני פותח את קברותיכם עמי,
והבאתי אתכם אל אדמת ישראל,
ונתתי רוחי בכם וחיייתם.

לשעבר תורה נתתי בכם,
לעתיד חיים אני נותן לכם.

(אוה"ק ג ח"ג צה)

חינוך באמונה ובאהבה

מלאכת החינוך נקראת בגמרא **"מלאכת ה'"** (בי"ב כא ע"ב), משום כך דורשת מלאכה זו זהירות רבה בגישתנו אליה.

במשך דורות רבים בהם קיימות מערכות חינוך בעולם, השתרשו לתוכן תובנות רבות שלא בהכרח עולות בקנה אחד עם מגמות החינוך ממקורה של תורה. עם תקומת מדינת ישראל הוקמה גם בארץ מערכת חינוך וחלק גדול מהנחות היסוד שבה נלקחו מן המקובל באומות העולם. כבר בראשית הדרך התריעו גדולי ישראל על חוסר ההתאמה המהותי בין העקרונות שעליהם הושתתה מערכת החינוך לבין החינוך הישראלי הטהור. השוני נוגע הן לתכנים והן לדרך החינוך, עד כדי כך שהרב צבי יהודה זצ"ל התבטא שבתוך קידוש השם הגדול של מדינת ישראל, יש תופעה של חילול השם במשרד החינוך.

מגמת החינוך הישראלי המקורי אינה עוסקת רק בהכשרת הנער להתמודדות מול אתגרי החיים שהעולם הזה מְזַמֵּן לו, גם לא רק ביצירת אפשרות להוציא את כוחות נפשו מן הכח אל הפועל ולשכללם וגם לא נועדה לעסוק רק בהכשרתו לחיי תורה ומצוות.

החינוך בדורנו צריך להיות מכוון להוציא מן הכח אל הפועל את גודל אוצרות הרוח הגנוזים בנשמת הנער, בהתאמה לייחודיות של הדור שלנו, דור של גאולה. כאמור, יש למגמה זו השלכות גם על תוכן מלאכת החינוך וגם על צורת החינוך.

הנערים שמגיעים אלינו לשיבה הורגלו מילדותם בלימוד תורה ובקיום מצוות והעבודה החינוכית שלנו מתמקדת ביצירת אטמוספירה רוחנית שתאפשר להם להפוך את לימוד התורה וקיום המצוות לכאלה הנעשים בעצמאות מלאה, מתוך רצונם החירותי, רצון המוביל אותם לקבל על עצמם עול תורה ולהשתעבד בשמחה לעבודת השם.

החידוש הוא בכך שאנו מאמינים שהמעבר הזה מתורת הוריו ורבותיו - לתורתו שלו, יכול להתחיל להתרחש כבר בגילאים אלו ואין צורך להמתין עד למכינה הקדם צבאית או לישיבה הגבוהה. אמנם שפה זו חדשה להם, אבל בליווי ובתמיכה נכונים התהליך הזה אפשרי.

ובאמת זו לא רק אפשרות אלא הכרח גמור. נפש הנער בדורנו מוכשרת כבר למדרגת חיים גבוהה ולא תסתפק במועט ואם לא תקבל את פרנסתה הרוחנית שמתאימה לה, עלול הנער ח"ו להתרחק, דווקא מתוך גודל הצימאון הרוחני שלו. המשך השיח עם נערים מתבגרים כפי שהתקיים בילדותם אינו מביא אלא לתוצאות קשות, כפי שענינו רואות.

במשך השנים, משלב המחשבות לקראת הקמת הישיבה ועד עכשיו, אנו שוקדים ללמוד ולהעמיק בהבנת המשימה המיוחדת הזו ובי"ה אנו זוכים לראות פירות יפים ומבורכים כבר בשנות לימוד התלמידים בישיבה וכן אחר-כך בהמשך דרכם. עם השנים משנתנו הולכת ומתבררת יותר ויותר ויחד עם זה אנו יודעים לומר שהדרך שלפנינו עוד ארוכה.

להגדרה הזו של חינוך נערי ישראל השלכות רבות על כל צעד ושעל ובמרכזן ניתן למנות מספר יסודות:

מבחינת העשייה חינוכית – האמון, האהבה והסבלנות.
מבחינת תוכן הלימוד – מתיקות התורה בכלל ובלימוד הגמרא בפרט.

אמון – השורש הוא אמון בנשמה האלוקית החבויה בקרב כל אחד ואחד מהנערים. אמונה ודאית בכך שאין דבר בעולם שיכול לעמעם את גודלה של הנשמה ואת האור הגנוז בה.

אמון – שעל ידי עבודה נכונה הנער יצליח להוציא יותר ויותר את כוחותיו-שלו אל הפועל.

אמון ביכולת שלו להתגבר על קשיים ומכשולים הניצבים בדרכו בין אם הם דברים הנוגעים אל הגוף או אל הנפש.

אמון בנער שגם כאשר הוא עובר משברים רוחניים, סופו לחזור לטבעו הישר, אם רק נאפשר לו לעשות זאת בקצב שלו ובליווי מתאים.

אמון בשייכות המוחלטת של כל אחד ואחד אל התורה וההבנה שתפקידנו הוא לתת לשייכות הזו אפשרות להופיע לפי הקצב שלה, לא להאיץ ולא לזרז תהליכים וסוף הברכה לבוא.

אהבה – אהבת הרב לתלמידו צריכה להיות כזו שהיא איננה תלויה בדבר ולכן הרב אוהב את כל תלמידיו בשווה ללא משוא פנים למצליח יותר או למוכשר יותר. מתוך האהבה הגדולה הזו התלמיד מקבל כח להבנות, להתקדם, להאמין בעצמו, להתאמץ, לשמוח בלימוד התורה, לאהוב את התורה ואת נותן התורה, כל אחד לפי כוחותיו ותכונותיו.

האהבה לכל התלמידים מאפשרת לרב להדריך כל תלמיד לפי מצבו ופותחת את לב התלמיד לקבל הדרכה.

אהבה ללא תנאי נותנת כח לתלמיד להתחיל מחדש. גם כאשר הוא נכשל - הוא מרגיש אהוב ורצוי.

האהבה אינה מכשירה מעשים שליליים. התלמיד יודע היטב מה נכון ומה לא, הוא לא צריך תזכורות לכשלונות. כשהוא מקבל כח מרבו – הוא מסוגל להתרומם ולצאת גם ממצבים מסובכים ומורכבים, להתקדם ולהתעלות.

סבלנות – עיקר עבודת המחנך היא להתמלא בסבלנות אין-קץ לתהליכים. לא להתאכזב, לא להתייאש, לא לכעוס, להמשיך לומר את אותם תכנים שוב ושוב, גם אם לפעמים נראה כלפי חוץ שהנער אינו מקשיב. האמון והסבלנות יוצרים אצלו קשר עמוק של קבלה מרבו וממילא נסללת הדרך לקשר חי לרבש"ע.

עבודת הסבלנות של המחנך בונה אצל התלמיד הקשבה, הקשבת האוזן והקשבת הלב וכשאלו נעשים בשלים, נבנה אצלו רצון ויכולת לפעול לפי התוכן שהוא שומע מרבו והוא עושה זאת בשמחה, ברצון מלא ובמרץ רב. תהליך זה לוקח זמן, לפעמים גם הרבה זמן וצריך כל הורה ומחנך להתאזר בסבלנות ועין טובה עד שזה יקרה.

מתיקות התורה – בישיבה, רוב הזמן מוקדש ללימוד תורה. "תורה מביאה ליד... -" התורה היא הבונה את המידות, את יראת השמים, את האמונה. כל פיתוח האמון, האהבה והסבלנות נועד להכשיר את לב התלמיד ללימוד, לבנות

את הרצון שלו ללמוד. כאשר לימוד התורה נעשה מרצונו ולא מיראת הרב, ההורים, העונש או הציונים – אולי הוא ממעט בו בהתחלה ביחס ליכולת שלו, אבל כל דקה שהוא לומד היא שלו לגמרי. כך נסללת דרכו ללימוד מתוק, גם אם הוא קשה ודורש עמל ואף לימוד הגמרא נעשה בחשק ובשמחה. פעמים רבות לימוד כזה מביא את הנער לשקוד על תורתו הרבה מעבר לנדרש על ידי המערכת. לימוד כזה בונה אצלו את הדרך לתורה שהיא שלו באמת, תורה שלא תתמעט גם כאשר הוא יישאר ללא מסגרת מחייבת.

אלו ראשי פרקים לדרך חינוך חדשה-ישנה, כפי שאנו משתדלים לברר לעצמנו וללכת לאורה בישיבה בשומריה.



הדור מוצא את כל מה שהוא שומע ורואה מהורים ומורים קטן מערכו, אז מוסרם אינו לוקח את לבבו ואינו משביר את צימאונו. גם אינו מטיל עליו שום אימה ופחד, שכבר התעלה בתכונתו מלהיות מעמיד אופי לחייו מפני בריחה מפחד איזה שיהיה.

(הראי"ה זצ"ל - מאמר הדור)



”כמים הפנים לפנים - כן לב האדם לאדם”

היכן נמצא המפתח ללב הנער?

רבים וטובים נבוכים בדורנו היכן נמצא המפתח לְלִבָּם של נערינו? בשם בעלי המוסר אומרים שיש שתי דרכים לפרוץ דלת נעולה. האחת - להסתער עליה בפטישים ובגרזנים והשנייה - לפתוח אותה במפתח. מה הם פטישים וגרזנים, כל אחד יודע: גערות, נזיפות, החמצת פנים וגם עונשים. אך הניסיון מראה שדרך זו אינה יעילה. נכון אמנם שלפעמים המטרה מושגת באופן זמני אך הדלת לִבּוֹ של הנער – לא רק שאינה נפתחת אלא אף ננעלת חזק יותר. תוצאותיה של דרך זו הרסניות בטווח הארוך. היא מובילה לניכור ולפירוד לבבות, לעיתים אף לעזיבת הדרך אותה מתווים ההורים והמחנכים בעמל רב. יותר ויותר אנו מבינים כי יש לשנות אסטרטגיה ולפנות אל לבו ולא רק אל שכלו של הנער הזה אליו התפללנו, אך היכן הוא המפתח ללבו?

הדרך השנייה היא פתיחת הדלת במפתח. שלמה המלך, החכם באדם האיר את עינינו מה הוא שביל הזהב אל הלב: ”כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם”. בדרך פשוט ניתן לבאר שהפסוק מפנה את תשומת לבנו לכלל יסודי ביחסי אנוש ומלמד שאדם משפיע בהתנהגותו על היחס אותו מעניקה לו הסביבה. התנהגות רכה ועדינה מזמינה את הצד שכנגד לנהוג ברוח דומה. לעומת זאת, החמצת פנים, התנהגות כעושה ורווית מתח מולידות גם אצל האחר אנרגיות דומות.

טפח נוסף מצפונות לב האדם מגלה לנו רש”י וז”ל:

”כמים הללו, הפנים שאתה מראה לתוכן, הן מראות לך. כן לב האדם לאדם חברו, לפי מה שאדם יודע שחברו אוהבו, כן הוא מראה לו פנים”.

¹ משלי כז יט

דור הולך ודור בא, אך יסודות הנפש נשארו כשהיו. במילותיו התמציתיות מבאר לנו רש"י את שכולנו יודעים: קל לנו לאהוב את מי שאוהב אותנו. הדלת ללב הנערים כמו ללבו של כל אדם מתחילה קודם כל באהבה. **הרב נריה זצ"ל היה שב ומשנן להורים ולמחנכים כי האהבה היא הא"ב של החינוך.** חוס הלב הוא היסוד עליו תחול השפעה חינוכית ותביא את ברכתה. תלמיד הבוטח באהבתו של מחנכו, יחזיר לו אהבה ויפתח את לבו לקבל גם את משנתו החינוכית והערכית. כאשר אנו משדרים אהבת-אמת נטולת אינטרסים אל הנער, אף הוא ירצה ללכת בדרך אותה אנו משתדלים להנחיל לו.

איזו היא עבודה שבלב?

'אור החיים' הק' מפנה את תשומת לבנו לדבר פלא. בעיצומה של פגישתם הרת הגורל והטעונה של יהודה ויוסף אומרת התורה "ויגש אליו יהודה". יתכן כי סיומה של פרשת מקץ מפריד בין חלקי הפגישה ומסיח את דעתנו מהשאלה המתבקשת, וכי מה עניין הגשה לכאן? דבריו של יהודה "בי אדוני... " הרי הם המשך ישיר לאותה פגישה עצמה? עונה על כך 'אור החיים' הק' וז"ל:

"... יתבאר אומרו 'ויגש אליו', על דרך אומרו 'כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם', ולזה נתחכם יהודה להטות לב יוסף עליו לרחמים, והקריב דעתו ורצונו אליו לאוהבו ולחבבו כדי שתתקרב דעתו של יוסף אליו לקבל דבריו ופיוסו, והוכרח לעשות כן לצד שמן הטבע לא יחבבו בני יעקב עובדי עבודה זרה, 'כי לא ינוח שבט ה'שע על גורל הצדיקים' וממזג נפשם לשנוא אשר בשר חמורים בשרם, לזה הוצרך לפי שעה להפוך המוטבע ולהגישו בלבבו ולהשיבו בתוואני דליביה"².

יהודה ראה למול עיניו בן האומה המצרית 'אשר בשר חמורים בשרם' ובאופן טבעי חש כלפיו ניכור ואף שנאה. אולם יהודה הבין שכך הוא לא יצליח לחזור אל לבו של אותו 'מצרי', לכן התעלה על עצמו והפך את לבו לאוהבו ולחבבו ואף

² בחדרי הלב הפנימיים

להכניסו לחדרי לבו הפנימיים. רק מתוך כך יכול היה יהודה למצוא את המסילות ללבו ולהשמיע את דבריו באופן שישיעו עליו.

עלינו לזכור שכאשר אנו עוסקים בחינוך נערי ישראל, אין מדובר חלילה בבני אומה שפלה אלא בבני אברהם, יצחק ויעקב, כולם זרע קודש, לכולם סגולת נשמה אלוקית טהורה החבויה בעומק הוויתם. אם נפעל נכון, נגלה מתחת למעטה החיצוני את הטוב שבכל אחד ואחד מבנינו, ממש כשם שמתחת למסווה של ה'מצרי' הגס הסתתר לא פחות מאשר 'יוסף הצדיק'!!!

לעיתים האהבה פורצת מאליה וגודשת את הלב. במקרה כזה קל לשדר אותה אל התלמיד, וממילא קל גם לתלמיד להשיב באותו המטבע. אך מה נעשה במקרה בו האהבה חסומה? לא פעם קורה שלב המחנך סתום וחסום. אומר לנו אוה"ק שגם במקרה כזה יש לנו בחירה לאהוב.

'הלבבות ישכילו בנעלם'

במקום אחר מתייחס 'אור החיים' הק' לאותו פסוק ומוסיף על הראשונות:
"כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם, פירוש כי **הלבבות ישכילו בנעלם** אם לאהוב אם לשנוא, כי כפי אשר יכין האדם לבו לאהוב חברו כמו כן יתבונן לב חברו לאהוב אותו".³
גם הגאון מוילנא זצ"ל כתב דברים ברוח דומה וז"ל:
"כמו המים שמראים פני האדם כפי שמראה עצמו למים, אם יעקם פניו גם המים יראו כן, כן לב האדם לאדם, אם לבו טוב לאדם – אותו אדם הוא גם כן טוב עמו, **אף שאינו יודע לבו**".

מדבריהם של אוה"ק והגר"א למדנו כי תהליכים אלו אינם מתחוללים בהכרח בתחום 'המודע' של האדם. הלב ניחן ביכולת מופלאה לקלוט רשמים נעלמים מן העין. הוא יודע אם לבו של אדם טוב אליו או לא ומגיב לכך בתגובת ראי. לעיתים, אדם יכול להרגיש שלבו מתרחק מפלוני ונמשך אחר אלמוני, מבלי

³ 'כי תשאי לג א

יכולת להסביר לעצמו מדוע. אמנם לבו יודע גם יודע שלבו של פלוני טוב אליו, ולכן גם לבו שלו נמשך אחריו. החידוש העולה מדבריהם, שאדם יכול להטות לב חברו אליו, אף מבלי לפגוש אותו ובלבד שיעמיק בלבו שלו את האהבה והחיבה לחברו.

נבואה המגשימה את עצמה

עומק נוסף בדברי שלמה המלך ע"ה מובא בדבריו של בעל 'המצודות':
"כמו דרך המים מראה את הפנים בדומה להפנים המסתכלים בה, אם שוחקות שוחקות ואם עצבות עצבות, כן לב האדם לאדם, אם לבו טוב על חברו ייטב גם לבו ואם רעה תרע גם הוא".

בעל 'המצודות' מעמיק חקר בדבריו אל צפונות לב האדם. "כמים הפנים לפנים" - כשם שהמים כשלעצמם הם חסרי צבע ומוכשרים לקלוט את מה שמשתקף לתוכם - "כן לב האדם לאדם"! לב האדם אף הוא מושפע מאד מהסובב אותו ונצבע בצבע אותו הוא מקבל מהסביבה. אם לבו של חברו טוב אליו - ייטב גם לבו! אדם החשוף לעיניים המביטות בו באור חיובי ימצא בתוכו כוחות חיוביים של צמיחה והתפתחות.

ולהיפך חלילה - "אם רעה תרע גם הוא", תלמיד שעיקר חווית חייו היא שמתבוננים בו במבט שלילי וביקורתי יגשים חלילה בעל כורחו את הנבואה, ויהפוך להיות חלש ומר נפש וההשלכה המיידית תהיה שלדאבוננו גם רגשי הקודש שלו יהיו כבויים.

מדברי בעל 'המצודות' ניתן ללמוד **שיש קשר ישיר בין המבט בו מתבונן האדם על חברו, לבין המבט בו מתבונן אותו חבר על עצמו!** כבר לימדנו הרמב"ם שדרך ברייתו של האדם היא להימשך אחר סביבתו.⁴ החוטים הקושרים אותנו לסביבה הינם עבים וחזקים גם אם סמויים הם מן העין. ההגדרה העצמית שלנו נבנית

⁴ "דרך ברייתו של אדם להיות נמשך בדעותיו ובמעשיו אחר רעיו וחבריו ונוהג כמנהג אנשי מדינתו". הלכות דעות פרק ו' ה"א

בראש ובראשונה על ידי השדר אותו אנו מקבלים מהאנשים הקרובים אלינו ביותר: הורים ומחנכים, בני משפחה וחברים.

ההשפעה של המבט החיובי אינה מסתכמת רק באדם הפרטי, אלא כוחה יפה אף להשפיע על כלל המציאות בדרך פלא, ואלו דבריו של הרב קוק זצ"ל:

"הרצון הטוב, השורה בנשמה תדיר, מהפך הוא את כל החיים והמציאות לטובה. ומתוך העין הטובה, שהוא מביט אז על ידה באמיתת המציאות, פועל הוא על המציאות ועל אורחות הסיבוך שבחיים שייצאו מכלל קלקולם והכל פורח וחי באושר, מתוך העושר והשובע הנשמתי שברצון הטוב".⁵

חשוב לשים לב שהרב מכריע שההתבוננות החיובית הזו מגלה את 'אמיתת המציאות', כלומר זו האמת המוחלטת, האחת והיחידה. אם נשכיל ללכת בדרך שמתווה לנו החכם מכל אדם ולמלא את לבנו אהבה, נוכל לראות את הטוב והיפה שיש בכל תלמיד ולאהוב אותו אהבת-אמת.⁶

עבודה זו הינה בבחינת 'עבודה קשה שבמקדש' משום שהיא מצריכה התמדה יום-יומית ומוכנות נפשית לרוץ למרחקים ארוכים מבלי לראות תוצאות מיידיות. לא להישבר, לא להרים ידיים ולא להתייאש, רק להתחזק באמונה שזהו סדר הופעתן של נשמות גדולות בדור תחיית האומה, והכל מכוון על ידי קורא הדורות מראש, מחולל גאולתנו.

ללמוד להתכופף

שאלנו היכן נמצא המפתח ללבו של הנער? המפתח הוא בידנו! אם נבחר בדרך של 'פנים שוחקות', מלאכת החינוך תהפוך להיות נעימה ותגביר באופן ניכר את מידת יעילותה. אווירה המושתתת על 'פנים שוחקות' מעמידה את הקשר בין הורים וילדיהם, מחנכים ותלמידיהם על בסיס של כבוד ומייצרת אטמוספירה

⁵ אורות התשובה פרק ט א

⁶ נוסף ונאמר שנער שספג לתוכו את הרוח הזו של עין טובה מהסביבה הקרובה אליו, יש להניח שכאשר יגדל ויהיה לאיש – אף הוא ישתמש בסגולת נפש זו בכל מרחב קשריו עם סביבתו בכלל ועם אשתו וילדיו בפרט.

נינוחה להשפעה רוחנית. אם הקשר בין התלמיד לרבו הוא קשר חם ומכבד, קשר של הערכה וקרוב, הרי שבאופן טבעי נפתח לב התלמיד להזדהות עם תורת רבו.

רבי שמחה בונים מפשיסחא זצ"ל, מגדולי אדמו"רי החסידות שאל מדוע דיבר הפסוק על ראיית הפנים במים? לכאורה באותה מידה אפשר להראות 'פנים שוחקות' גם לַמְרָאָה? מתשובתו ניתן ללמוד יסוד מוצק לעבודה החינוכית בין הרב לתלמידו:

"... ויש לומר שלראות פניו במראה אפשר גם מרחוק, אך לראות פניו במים צריך להתקרב ולהנמיך עצמו אל המים".

לימדנו ר' שמחה בונים, שכדי להביט במים יש צורך להתכופף!!! כך גם בשדה העשייה החינוכית, אם המחנך נשאר 'רחוק', לעולם לא יצליח לחדור לְלִבָּם של תלמידיו. שלמה המלך בחכמתו ביקש ללמדנו שהמסילה ללב של השני מתחילה מהיכולת להיות קרוב אליו. בכדי לשדר כוחות מאירים לתלמידים, חייבים ללמוד דרכי ענווה. מחנך שלא יהיה מוכן להשפיל קמעא את מבטו לעבר התלמיד, עלול להחטיא את המטרה. מן ההכרח הוא להבין ללב הנער, להתאמץ להבין עם מה הוא מתמודד, מדוע הוא נוהג בדרך זו, איך הוא רואה את הדברים? רק מתוך ענוות-אמת זו, יוכלו לנבוט רגשות של רעות ושותפות בין המחנך לתלמידו באופן שיכשיר את הקרקע לקשר עמוק שיביא את התלמיד לשמוח בתורת רבו.

שיטת 'הגזר' ו...הגזר' - האמנם?

אם הכל כל כך פשוט, אז מדוע הדרך הזו כל כך קשה ליישום? הרצון לראות את הטוב שבבנינו ולשדר להם אהבה הוא טריוויאל. ההבנה כי מדובר בתהליך שידרוש מאתנו התמדה ואורך רוח, אף היא מתיישבת על הלב. אך למרות זאת ניתן להבחין בשתי עננות המרחפות בשמי התובנה הזו ומקשות עליה להתיישב בלבנו ולגרום לנו לפעול על פיה הלכה למעשה.

השאלה הראשונה היא פרקטית. כולנו רוצים להתקדם, אך באותה נשימה מבינים שלא די בעצם הרצון המופשט בכדי להביא אותנו לעמל יום-יומי

ולתוצאות בשטח. בשם בעלי המוסר אומרים כי כולם היו רוצים לסיים את הש"ס, אבל לעשות את זה בלילה אחד וגם לישון טוב באותו הלילה. קל הרבה יותר לנער מתבגר להישאר במיטה החמימה מאשר לזנק ממנה לעוד יום של עמל. כאשר אנו מציבים בפניו מדרג של התייחסויות חיוביות ושליליות התואמות למעשיו, אנחנו בונים בזה מערך מוטיבציה יעיל ומוכר הפועל בשיטת 'המקל והגזר'. הנער יוביל את עצמו לעשייה חיובית בכדי להימנע מאי-הנוחות שביחס השלילי ובכדי לזכות בנעימותו של היחס החיובי. אולם, אם אנו מחליפים את השיטה הקדומה והידועה בשיטת 'הגזר ו...הגזר' מאיפה ישאב הנער כוחות להתמודדויות הרבות אליהן הוא נקרא? אם נקבל אותו כפי שהוא, נמצאנו מזיקים במו ידינו למערך המוטיבציה שלו. ומקרא מלא דיבר הכתוב: "חוסך שבטו שונא בנו ואוהבו שיחרו מוסר" ועוד אמר הכתוב "יסר בנך ויניחך ויתן מעדנים לנפשך".⁷

השאלה השניה חזקה אף מקודמתה ומתייחסת לתפיסה ה**ערכית-פנימית** של הנער את מעשיו. יחס בקורתי וענישה על מעשים שליליים, אינם אמצעים תועלתיים בלבד להשגת מטרות החינוך, אלא הם נושאים בחובם גם אמירה ביחס שלנו כהורים וכמחנכים אל אותם מעשים. קבלה שלנו את הנער כפי שהוא, עלולה להביא אותו להבנה שגויה שכשם שאנחנו מקבלים אותו באהבה ללא תנאי - כך גם אנו מקבלים את מעשיו וכי הם אינם חמורים כל כך בעינינו. ממילא עלול להיווצר קירור בהבנתו של הנער את ההכרח בתיקון מעשיו.

המנוע העיקרי להשפעה חינוכית - מנוע האהבה

בכדי לענות על שאלות אלו, יש להקדים הקדמה קצרה. ראשית, שיטה חינוכית המעלה על נס את האהבה והקבלה של התלמיד אינה עומדת בפני עצמה, אלא ככלי מרכזי בתוך מערך חינוכי שלם. אין ספק כי יש צורך בגבולות ובשרטוט קווים אדומים אותם אין לעבור בשום אופן. לא יתכן לחנך מתוך חופש גמור ונתינת תורת כל אחד בידו. שנית, קבלתו של הנער, אינה סותרת במאומה את

⁷ משלי יג כד, כט יז

הצורך להבהיר לו מהם מעשים רצויים ומה נזקם של מעשים שליליים. בהחלט צריך לדבר ולהדגיש את עיקרי משנתנו החינוכית, לחזור ולשנן בלי גבול את החשיבות והערך שיש בעשייה חיובית לסוגיה, לצד הנזקים הכרוכים בעשייה שלילית. בירורים אלו הינם שבט מוסר ממדרגה ראשונה.

וכאן אנו מגיעים לנקודה העיקרית: כלים אלו יוצרים מסגרת ותשתית לפעולתו של המנוע העיקרי להשפעה חינוכית בדורנו - מנוע האהבה. הושע הנביא אומר בנבואתו ביטוי מופלא: **"בחבלי אדם אמשכם בעבותות אהבה"**.⁸ מדבריו אנו למדים כי האהבה הינה כוח דינמי-פועל שיש בכוחו להניע את האדם לעבר יעדיו. ניתן להמשיל זאת לספינה המונעת בכוחם של משוטים. המשוטים עושים את עבודתם ומקדמים את הספינה, אך עושים זאת באיטיות ואין בכוחם להתמודד עם זרמים נגדיים המטים את הספינה כנגד כיוון תנועתה. לעומת זאת כאשר אותה ספינה תניף מפרש, היא תאפשר לרוח הנושבת להניע אותה בעוצמה רבה לאין שיעור, במהירות וביעילות. באופן זה, היא תוכל גם להתגבר על כוחות נגדיים המעכבים את תנועתה.

האמון והאהבה המורעפים על הנער מביאים לקישור עמוק להוריו ולמחנכיו ונוטעים בו מוטיבציה חזקה מאד לפעול בהתאם לרוח הנושבת בסביבת חייו הקרובה.

בניגוד לכך, יראת עונש וכל שכן יראת עונשו של בשר ודם, יכולה לגרום לתנועה חלושה בלבד. הפער בין פעולתו של 'מנוע היראה' לבין פעולתו של 'מנוע האהבה' נובע מכך שתנועה המבוססת על יראה מניעה מעגלים חיצוניים לנפש, בעלי אופי הישרדותי בלבד ואילו האהבה מפעילה מערך מוטיבציה פנימי-עצמי בנפש האדם.

זאת ועוד, מערך מוטיבציה הבנוי על יראה וענישה יכול להביא למעט תוצאות בתחום דפוסי ההתנהגות החיצונית אבל אינו נוגע כלל בעולמו הפנימי של התלמיד, ואף עלול לחבול בנפשו ולגרום לה צלקות שאינן ממהרות להתרפא. התוצאה תהיה שיפגעו אנושות רגשי הקודש של נפש אותו תלמיד.

⁸ יא ד

לעומת זאת מוטיבציה המוזנת מאהבה אינה משאירה שום צלקת, אדרבה היא מחזקת ומעצימה את נפשו של התלמיד.

וז"ל אחד מגדולי דורנו שהלך לא מכבר לעולמו, הרב אהרן לייב שטיינמן זצ"ל בעניין זה:

"מילה קשה יכולה כל כך להרוס את הילד שקשה אחר כך לתקן, עד שכמה שנים אחר כך צריך לתקן את השגיאה הזאת".⁹ ובמקום אחר הוסיף: "צריך לנקוט זהירות רבה לא לפגוע חלילה בתלמיד ולגרורם לו פצע בנשמתו, העלול להרחיק אותו מהלימוד".¹⁰

אהבה שאינה תלויה בציצית

מספר ראש ישיבה שהיה ר"מ בישיבת כפר-הרוא"ה שנים רבות ודרכו של הרב נריה נר לרגליו:

"נתקבלתי לתפקיד ראש ישיבה בישיבה שבה יחסי ראש הישיבה ותלמידיו היו שונים מהיחס האבהי והמלטף אותו הורגלתי לראות אצל הרב נריה. עם כניסתי לתפקיד, הנחתי את ידי דרך חיבה על כתפו של אחד התלמידים מבני הישיבה. להפתעתי חוורו פני התלמיד. נבוך ומתנצל הוא פנה אלי ואמר: 'הרב יש לי ציצית, יש לי ציצית'. פתאום נתפסתי מה רב השוני בין ראש הישיבה שלי, המניח ידו על כתף תלמידו דרך חיבה וקרוב לבין התדמית של ראש ישיבה שהנחת ידו על תלמידו משמעות מאיימת אחת ויחידה לה - בדיקה בציציותיו".¹¹

סיפור מבהיל אך לצערנו אמיתי. אנחנו פחות אוהבים תלמיד שאין לו ציצית מתלמיד שיש לו ציצית. הדבר נכון גם לגבי הילדים שלנו בבית. ילד שקשה לנו איתו, אין לנו את אותם גלי חום ואהבה כמו שיש לנו כלפי זה שקם יפה, לובש ציצית ואינו פושט אותה כשהוא משחק כדורסל ושוכח אותה במגרש. האמת צריכה להיאמר, שגם כהורים – ילד טוב ירושלים' מקבל יותר אנרגיות של חום

⁹ יאורחותיך למדני עמי קיט

¹⁰ יבצילו חמדתי, הגדה של פסח עמי קד

¹¹ נר למאור י'הגדה של פסח' עמי 62

ואהבה מאשר אחיו שיש איתו קשיים תפקודיים והתנהגותיים, והרי השכל הישר זועק: 'זה עם הקשיים - צריך את האהבה שלנו יותר ויותר!'

מהרב נריה למדנו שהוא חיבק ואהב בלי קשר לציצית. אהבתו לתלמידיו מעולם לא הייתה תלויה בשום דבר. הרב צבי יהודה זצ"ל לימד אותנו: "אוהב את הבריות" - נקודה! ומתוך כך - "מקרבן לתורה".¹²

הרב נריה העניק לתלמידיו גלים אין-סופיים של חום ואהבה. הוא חידש חידוש שאחרי שמבינים אותו, הוא אינו חידוש כלל, אדרבה צריך להיות מובן מאליו: אתה לא אוהב תלמיד בגלל שיש לו ציצית, ואתה לא אוהב תלמיד כדי שילבש ציצית. החידוש של הרב נריה הוא בכך, שאכן עמדה זו סותרת תנועת נפש טבעית שלנו כהורים וכמחנכים ודורשת עבודה פנימית גדולה כדי להתגבר עליה.

'אוהב אמיתי באמת'

עד כמה קריטית האהבה לנפש הנער נוכל ללמוד מדבריו של ר' ישראל יעקב קנייבסקי זצ"ל, הנודע בכינויו 'הסטייפלר' בעל החיבור המקיף על מסכתות הש"ס - 'קהילות יעקב'. לפתחו של הסטייפלר הובא מקרה של בחור שנפל לדיכאון קשה ולא מצא טעם לחייו. המצב התדרדר עד כדי כך שכל רגשותיו כבו. הסטייפלר הבין לעומק מצוקתו של אותו בחור והשיב לרבו במילים אלו:

"נראה שבאם הי' לו איש אחד אוהב נאמן, ואז הי' גם הוא 'כמים הפנים לפנים' נעשה קשור באהבתו, אז הי' מתפתח אצלו רגש האהבה ואז הי' מתפתחות הרגשותיו בכלל, אך אין בידו להשיג אוהב אמיתי באמת".¹³

דברים אלו מהווים נדבך נוסף בהבנת דברי חכמתו של שלמה המלך.¹⁴ עד עתה תיארונו את השפעת הגומלין שיש בין לבבות בני האדם. הסטייפלר לוקח את

¹² "היו מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. לא נאמר: אוהב את הבריות כדי לקרבן לתורה. זאת אהבה מזוייפת. לאהבת הבריות יש ערך עצמי, ומזה נמשך קירוב לתורה". (שיחות הרצי"ה ויקרא, עמ' 30)

¹³ עצות והדרכות על פי ה'קהילות יעקב' זצ"ל עמ' מו

¹⁴ נראה לומר שדברי הסטייפלר הם הרחבה והעמקה של ביאורו של בעל 'המצודות'.

הדברים צעד אחד קדימה ואומר שיש בכח לבו של אדם אחד, להשפיע חיבה ואהבה על רעהו ולעורר את לבו אף מעילפון גמור. כיוון שלבבות בני האדם ניתנו מרועה אחד ומאוחדות נשמותיהם בשורשן באחדות הוויתית אחת, הפעלת רגש מצדו של לב אחד כמוה כמכת חשמל, היכולה להחזיר את לבו של האחר לחיים.¹⁵

כמה נוקבים ומייסרים דברי הסטייפלר באומרו שקשה למצוא: **"אוהב אמיתי באמת"**. נראה לומר שאם כך הם פני הדברים בין איש לרעהו, הרי שלגבי העוסק בחינוך הופכת האהבה לתלמידים, לחיוב גמור ולאיבר שהנשמה תלויה בו ממש.

מכאן נלמד שעיקר עבודתנו כהורים וכמחנכים היא אהבה ועין טובה על הסובבים אותנו, בראש ובראשונה על ילדינו ותלמידינו. אמנם הדבר כרוך בעבודה רבה, אבל זו משימה אפשרית. תחילת הדרך בהבנה שכל אחד מאתנו נברא בצלם אלוקים, שהננו מלאי טוב והצדדים השליליים שבנו הינם טפלים, וכך כותב הרב זצ"ל:

"הלימוד שהאדם יציר מורכב ברוחניותו משתי נפשות, נפש טובה אלוקית, ונפש רעה בהמית, הוא אחד מהיסודות היותר נכבדים להארת הדרך של ההבנה האנושית במהות הנפש, והשביל היותר סלול לדרך החיים המוסריים השלמים... מרגיל האדם בזה את עצמו להביט על מגרעותיו כעל דבר העומד מחוץ לעצמותו העיקרית, ובזה שופט הוא את עצמו בצדק".¹⁶

מתוך כך סלולה הדרך להביט בעין טובה גם על סביבתנו, על ילדינו ועל תלמידינו. האמונה בטובם הפנימי, מביאה לראות בהם את צדדי הטוב כעיקר ומחזקת בנו את היכולת לנהוג עמהם ביחס בעל אופי אוהב ומכבד, ספוג באמון ובתקווה.

וכמים הפנים לפנים - ייטב אף לבם שלהם.

¹⁵ עיין אגרות הראי"ה ח"א אגרת 'אש' עמי שלט

¹⁶ אורות הקודש ח"ג עמי רלה

לא עוד פורענות 'התינוק הבורח מבית הספר' – כי אם לבבות המוכשרים לטעום טעם מתיקות התורה

מפורסמים וידועים דברי 'אור החיים' הק': "אם היו בני אדם מרגישים במתיקות וערבות טוב התורה, היו משתגעין ומתלהטין אחריה".¹⁷ ויש לנו לשאול מדוע באמת בני אדם אינם מרגישים במתיקות התורה?

נראה שתחילת תשובה לשאלה נמצא בדברי הרב נריה זצ"ל:

"כי לקח טוב נתתי לכם, תורתי על תעזובו. המחנך משתדל לשכנע שהלקח שלו טוב הוא וכדאי לקבלו ברצון, אולם לא קל לשכנע דור חדש אשר עדיין אינו מסוגל להבחין בטוב שבלקח. לשם החדרת הלקח הטוב נחוץ גם לב טוב, ורק כשהלקח ניתן ברוח טובה, נובע ובא מתוך לב טוב, אז נפתחים לקראתו לבבות המקבלים.

הליבוב הוא המחמם והוא המקרב, ורק לקח של תורה שיש עמו ליבוב הוא שנשאר קבוע בעומק המקבלים, ורק אז מגיעים לסיפא דקרא – 'תורתי על תעזובו', כי זאת התורה היא הזכורה לטוב והיא שגם במבחנים קשים אינה נעזבת... וכיון שהמחנך אהוב הוא על התלמידים, גם תורתו אהובה".¹⁸

הרב נריה מלמדנו שאהבת הרב לתלמידו אינה מולידה רק אהבת התלמיד לרבו כי אם גם לתורתו. דרך אהבה זו נפגש התלמיד עם הטוב שבלקח, וכן היה שגור בפיו של הרב שטיינמן זצ"ל, שאף הוא עמד על ההשפעה המבורכת של אהבת הרב לתלמידו וז"ל:

"המחנכים של ימינו צריכים להקדיש תשומת לב גדולה לחמימות בחינוך, דהיינו להשקיע בתלמיד חום ואהבה ללא גבול. כשהחניך יראה זאת ויבחין שהרב אהב אותו באמת, כאב רחום וחנון, דואג לכל צרכיו

¹⁷ 'כי תבוא' כו יא
¹⁸ 'הלקח והליבוב' עמ' 21

ומטיב לו ככל יכולתו – יש אכן סיכוי שהוא יתחנך בצורה שאנחנו שואפים לה".¹⁹

נסיים את מאמרנו בדברי הרב נריה המבאר שהתיקון לפורענות ה'תינוק הבורח מבית הספר' יבוא על ידי הכשרת הלבבות לטעום טעם מתיקות התורה וז"ל:

"... כשנוסעים מהר ה' כתינוק הבורח מבית הספר', כשמרגישים צורך להתפרקות מעומס של רוחניות, משמע שאין דברי תורה ערבים לגוף... ולכן אין אנו מסתפקים בזה שדברי תורה משמחים את המוח ומעוררים את המחשבה, אלא אנו מבקשים שיהיו הדברים ערבים בפינו, מתוקים וטעימים לגוף... ומתפללים: 'והערב נא ה' אלוקינו את דברי תורתך בפינו', שכן זהו תנאי יסודי למה שנבקש אחר כך 'ונהיה אנחנו וצאצאינו', שיהיו דברי תורה ערבים עלינו ועל צאצאינו, מתוקים מדבש ונופת צופים, שיהיה הגוף נכסף לתורה, צמא ורעב לה, ואז לא תמוש התורה מפינו ומפי זרענו".²⁰

יהי רצון שנוזכה!

¹⁹ 'בצילו חמדתי', הגדה של פסח עמ' רן
²⁰ נר למאור עמ' 331